



www.turkishstudies.net/religion

## Turkish Studies - Comparative Religious Studies

eISSN: 2667-5544

Research Article / Araştırma Makalesi



INTERNATIONAL  
BALKAN  
UNIVERSITY

Sponsored by IBU

### Tasavvuf Edebiyatındaki Benlik Kavramı Üzerine Bir Araştırma: Erzurumlu İbrahim Hakkı Örneği

*A Research on the Self Concept in Sūfī Literature: Example of Ibrahim Hakki*

Fatma Sağlam Demirkan\* - Gülcan Abbasoğulları\*\*

**Abstract:** Human beings, by their very nature as social beings, are entities that generate value. Through the values they create, they construct an identity for themselves. The self, on one hand, distinguishes the individual from others, while on the other hand, it enables a connection between the self and others. Throughout history, the concept of self has become the subject of investigation in various fields and disciplines. The concept of self is also present in Sufi literature, and Erzurumlu İbrahim Hakkı is among the Sufi literary figures who utilize this concept in his work, "Dîvân." In this study, the concept of self as it appears in the work "Dîvân" was examined. In order to determine the meaning of the self concept, the instances of the self concept mentioned in the verses were examined, and other concepts related to the self were identified. The concepts determined to be related to the self concept were defined as separate codes in the MAXQDA program. Based on the meanings of these codes, three different themes were established: spiritual self, social self, and personal self. By analyzing the relationships between the codes and themes, an attempt was made to reveal the meaning of the self and the type of self model that emerged. According to the research, the self consists of three different dimensions: the personal self, the social self, and the spiritual self. The personal self represents an individual's instinctive aspect, the social self represents the aspect of the individual's relationship with others, and the spiritual self corresponds to the individual's relationship with the sacred. The spiritual and social self can be explained in terms of a relational self, while the personal self can be explained in terms of a separated self. This study can be considered to have scientific significance in terms of presenting a self model belonging to Turkish-Islamic thought.

**Structured Abstract:** Human, by their very nature as social beings, establish relationships with others by adopting the values and norms of the culture in which they are born. As a result, they not only gain a social identity but also develop a sense of self that distinguishes them from others through their thoughts and actions. The self derives meaning from social relations, cultural values, impulses, desires, wishes, as well as religious values and norms. This is because humans are not only biopsychosocial beings but also spiritual beings, and changes in one aspect of their existence directly affect other aspects. In Sufi understanding, humans are approached from the perspectives of both their soul and spirituality.

---

\* Sorumlu Yazar: Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü  
Asst. Prof. Dr., Kafkas University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Sciences  
ORCID 0000-0001-7085-9919

saglam.fatma@gmail.com

\*\* Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü  
Assoc. Prof., Kafkas University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts  
ORCID 0000-0002-3490-4193

gulcan-019@hotmail.com

**Cite as/ Atıf:** Sağlam Demirkan, F. & Abbasoğlu, G. (2023). Tasavvuf edebiyatındaki benlik kavramı üzerine bir araştırma: Erzurumlu İbrahim Hakkı örneği. *Turkish Studies - Religion*, 18(3), 311-328.  
<https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.70646>

**Received/Geliş:** 14 June/Haziran 2023

**Accepted/Kabul:** 25 September/Eylül 2023

**Published/Yayın:** 30 September/Eylül 2023

Checked by plagiarism software

© Yazar(lar)/Author(s) | CC BY-NC 4.0

Sufism can be defined as a spiritual way of life and a method of upbringing that aims to translate the moral values of the Holy Quran into practical life. It emphasizes characteristics such as refined manners and good morals on the path to reaching Allah and advises people to turn away from everything except Allah (māsivā). Based on Sufi thought, literary works written in verse genres such as hymns, speeches, and odes have been created. The literary field encompassed by these works has been referred to by various names such as "Teqqe (dervish lodge) Literature" or "Sufi Literature." Sufi Literature, which is known by different names, was first initiated by Hoca Ahmet Yesevî in the 12th century, continued under the influence of Yunus Emre in the 13th century, and flourished until the 19th century. Works on Sufi Literature discuss various religious and Sufi-related issues such as faith in Allah, worship, and moral teachings.

It is known that many individuals who wrote poems with religious and Sufi content existed during the Ottoman period. One of the poets who wrote poems with such content is Sufi Ibrahim Hakkı Erzurumi. Ibrahim Hakkı Erzurumi was born on the 2nd of Muharram, 1115, in the Horasan district of Erzurum. He used the pen name "Hakkî" in his poems. In his works, Hakkî addressed topics such as spiritual insight (marifat), annihilation (fenā), subsistence (bekā), fondness and love, trust and surrender, patience, gratitude, consent, and the dimensions of the self. He referred to different states of the self, including the individual self at the lowest level of the soul and the self that attains the love of Allah at the highest level of the soul. In his work titled "Dīvān," he attempted to explain the true nature and ideal state of a person by utilizing the concept of self.

This research aims to determine the concepts that are associated with the concept of self in the work "Dīvān" and how human beings are understood. To achieve this, the concept of self in the research was examined, and the concepts associated with the self were identified. These concepts were then converted into codes using the MAXQDA program. Based on the content of these codes, three themes were created: spiritual self (higher self), social self, and nafsî self (lower self). The codes were categorized within the appropriate themes. The relationships between the codes were analyzed using the MAXQDA program, and a self-model was constructed. According to the research findings, it has been observed that the nefsî (lower) self is distant from the social and spiritual selves, while the social and spiritual selves are closely connected to each other. This phenomenon can be explained by the concept of relationality. The nefsî self appears as a separated self that keeps its relationship with others to a minimum. Rather than being part of a collective identity, the individual prefers to maintain a sense of self. In the social and spiritual selves, the notion of being part of a collective (the "we" identity) comes to the forefront. These two selves prefer to be in contact with others, as building relationships with others contributes to the development of the self. İbrahim Hakkı incorporates two significant emotions, humility (tevazu) and arrogance (kibir), into the design of the social self. While the social self's relationships are based on concrete foundations, the relationships of the spiritual self are heart-centered.

**Keywords:** Sūfism, İbrahim Hakkı, concept of self, spiritual self, social self, nafsî self

**Öz:** İnsan varoluşu gereği sosyal bir varlık olması yönüyle değer üreten bir varlıktır. Bu varlık ürettiği değerler aracılığıyla kendi için bir benlik inşa eder. Benlik, bir yandan bireyi diğerlerinden farklı kılarken diğer yandan da diğerleriyle arasında bir bağ kurmasını sağlar. Benlik tarihsel süreç içerisinde farklı bilimlerin ve disiplinlerin araştırma konusu haline gelmiştir. Tasavvuf edebiyatında da benlik kavramı birçok eserde yer almıştır. Erzurumlu İbrahim Hakkı da Dīvân adlı eserinde benlik kavramını kullanan tasavvuf edebiyatçıları arasında yer almaktadır. Bu çalışmada Dīvân adlı eserde yer alan benlik kavramı ele alındı. Benlik kavramının ne anlama geldiğini tespit edebilmek amacıyla ilk öncelikle beyitlerde geçen benlik kavramı tarandı ve benlikle ilişkili diğer kavramlar belirlendi. Benlik kavramıyla ilişkili olduğu belirlenen kavramlar MAXQDA programında ayrı ayrı birer kod olarak tanımlandı. Kodların anlamlarından hareketle manevi benlik, sosyal benlik ve nefsî benlik olmak üç farklı tema oluşturuldu. Kodlar ve temalar arasındaki ilişki analiz edilerek benliğin ne anlama geldiği ve ne tür bir benlik modeli olduğu ortaya çıkarılmaya çalışıldı. Araştırmaya göre benlik nefsi, sosyal ve manevi olmak üzere üç farklı boyuttan oluşmakta ve nefsi benlik bireyin idsel yönünü, sosyal benlik bireyin diğerleriyle olan ilişki yönünü, manevi benlik de bireyin kutsal olanla ilişkisini karşılık gelmektedir. Manevi ve sosyal benlik ilişkisel benlikle, nefsi benlik ise ayrılaşmış benlikle açıklanabilir. Bu çalışma Türk İslam düşüncesine ait bir benlik modelini ortaya koyabilmesi açısından bilimsel bir öneme sahip olduğu söylenebilir.

**Anahtar Kelimeler:** Tasavvuf, İbrahim Hakkı, benlik kavramı, manevî benlik, sosyal benlik, nefsi benlik

## Giriş

Benlik kavramı farklı dillerde farklı şekilde kavramsallaştırılmıştır. Mesela benliğin, İngilizcede self, Arapçada nefis, Türkçede kendilik olarak adlandırıldığı görülmektedir (Yalçın, 2011, s. 28). Benliğin felsefe, teoloji, psikoloji ve sosyoloji gibi sosyal beşeri bilimlerin konusu olması itibarıyla kapsamının geniş olması, kavramın sınırlarının çizilmesi ve açık seçik bir tanımının yapılmasını zorlaştırmaktadır. Her çalışma alanında benlik kavramı farklı ifadelerle tanımlanıp ele alınmıştır (Yalçın, 2003, s. 107). Benlik, felsefede epistemoloji ve ontolojik; teolojide kutsal varlıkla kurulan ilişkisinin bireyin eylemlerine dönüşmesi; eğitimde bireyin gelişim süreciyle duygu, düşünce ve davranışlarının şekillendirilmesi; psikolojide bireyin kendi duygu, düşünce ve davranışlarının farkındalığının sağlanması ve sosyolojide birey sosyal kimlik ile ilişkisi yönüyle ele alınmaktadır.

Felsefi temelde benlik, varoluşsal benlik (varoluş olarak bireyin kendini diğer varlıklardan ayırt etmesi) ve kategorik benlik (bireyin yaş, cinsiyet, beceri ve fiziksel özellikler yönüyle kendini diğerlerinden ayırt etmesi) şeklinde kategorileştirilebilir. Felsefede benlik, (1) bilginin öznesi olarak benlik (aktiftir) ve (2) bilginin nesnesi olarak benlik (pasiftir) olmak üzere iki şekilde ortaya çıkar. Bilgi edinme sürecinde rasyonalistler benin özne yönünü ön plana çıkarttıkları için benin aktif olduğunu, ampiristler ise öznenin nesne yönünü ön plana çıkarttıkları için pasif olduğunu ileri sürerler (Yalçın, 2003, s. 108). James, düşünürlerden farklı olarak benliği, (1) Benliğin bileşenleri; (2) Uyandırdığı duygu ve hisler -kendini hissetme-; (3) Gerçekleştirdiği davranışlar- kendini arama ve kendini koruma olmak üzere üç bölümde ele alır. Benliğin bileşenleri de genel olarak iki sınıftan ve dört türden oluşmaktadır. Benliği türleri şu şekildedir: Maddi benlik, sosyal benlik, manevî benlik ve saf egodur (James, 1983, s. 280). Maddi benlik, bireyin fiziksel varlığı, anatomik yapıyı yani bedeninin bütününe kapsayan yönü, kişiler (anne, baba, çocuk, yakın akraba, arkadaş vd.) ve sahip olduğu eşyalar gibi belirli parçalardan oluşmaktadır (James, 1983, ss. 280-81). Bu parçalar benliğin gelişiminde rol alması ve benliğin tanımlanmasına yardımcı olması sebebiyle benliğin maddi boyutunu oluşturmaktadır. Sosyal benlik, diğerleri tarafından fark edilmeyi ve kabul görmeyi arzulayan ve diğerleriyle iletişim kurma amacıyla eylemde bulunan benliğin bir yönüdür. Diğerleri tarafından fark edilme, sevilme ve kabul görülme benliği olumlu; sosyal ortama girildiğinde diğerleri tarafından ilgi görmeme, sorulan soruların yanıtsız kalması, yapılan işlerin diğerleri tarafından takdir görmemesi bireyde öfke ve çaresizlik hislerini doğuracağından ötürü bu durumlar benliği olumsuz yönden etkilemektedir. Sosyal benlik bireylerin diğerleri tarafından nasıl algılandığı ve onlarla nasıl bir iletişim içinde olduğuyla ilgilidir. James sosyal benlik için şu ifadeyi kullanır: “Bir kişi, tanıdığı kişilerin zihninde ne kadar benlik imajına sahip ise o kişi o kadar sosyal benliğe sahip demektir.” (James, 1983, s. 282). Manevî benlik, bireyin içsel ve öznel varoluşuna ilişkin olan ve somut olarak yetileri ve eğilimleri kapsayan benliğin bir yönüdür. Eğilimler, tartışma ve farkındalık oluşturan yetenekler, ahlâkî duyarlılıklar, vicdan, irade manevî benliği oluşturan öğeler arasındadır (James, 1983, s. 283). Saf ego, kişinin bencil ve bilincin gelişmeyen yönünü temsil eder. Bencil olduğu ölçüde bireyin düşünceleri, arzu ve isteklerin nesnelere ve dürtülerine o kadar kapılır. Kişi kendini merkeze alarak tatmin sağlamak adına dürtüleri doğrultusunda eylemler gerçekleştirir (James, 1983, s. 305). Benlik ilk olarak dört kategoriye ayrılrsa da daha sonraları farklı kategorilere ayrıldıkları da görülmüştür.

Roger benlik teorisinde benliği gerçek benlik, ideal benlik olmak üzere iki sınıfa ayırmıştır. Gerçek benlik, geçmişte ve şimdide yaşanılanlara yönelik bireyin takındığı tavır ve tutumların altında yatan eğilim, yetenek, ahlâkî bilinç ve irade, dürtü ve isteklerin oluşturduğu bir bütünlük hâlidir. Kişinin kendi hakkındaki düşünceleri, kendini nasıl algıladığı ve hangi değerlere sahip olduğuna yönelik farkındalığıdır. İdeal benlik ise kişinin gelecek olmayı arzu ettiği bene yönelik bir tasarımıdır. Ne olmalıyım, nasıl olmalıyım gibi sorular üzerine inşa olan benlik yapısıdır. Kişinin benlik bütünlüğüne sahip olması ideal benlik ile gerçek benlik arasında uyum olmasına bağlıdır yani geçmiş, şimdi ve gelecek ben tasarımları arasındaki uyumlu benlik bütünlüğüne ulaşmayı

olanaklı kılar. Benlikler arasında fark ne kadar çok olursa bireyin o kadar anksiyete ve depresyon eğilimi artar, öz güven ve öz saygısı düşer (Roger, 1959, s. 200; Gürkan, 2015, s. 14).

Sosyoloji ve sosyal psikoloji bağlamında ele alınan benlik kavramı sosyal kimlik adı altında incelenmektedir. Sosyal kimliğin benliğin gelişimindeki etkisine vurgu yapılır. Benlik, belli sınırları olan, kendine özgü, az veya çok içgüdüsel, belirgin bir bütünlük oluşturmaya, farkındalık halinde olma, duygu, algı ve hareketin bir merkezi, sosyal ve doğal geçmişe zıt bir şekilde varlığa gelebilir (Kağıtçıbaşı, 2000, s. 85). Kağıtçıbaşı, bireycilik ve toplulukçuluk kavramları çerçevesinde benliği, ilişkisel benlik ve bireysel benlik olmak üzere iki kategoride ele alır. İlişkisel benlik diğerleriyle kurulan yakın ilişkiler sonucu benliğin gelişen yönü olarak tanımlanabilir. İlişkisel benlik, bütünleşmiş bir bireycilik üzerine inşa olur. Burada bireyler bencil olmayı değil de biz olmayı amaç edinirler ve böylece yabancılaşma olgusuna engel olurlar. Bireysel/özerk/ayrışmış benlik ise ahlâkî değerlerin anlam yitirdiği, din ve değerlerin bütünleştirici işlevselliğini ortadan kaldırdığı durumlarda bireyin kendine yönelerek salt eylemleri doğrultusunda kendini gerçekleştirme amaçladığı bir benlik yapısıdır. Birlikteliği, ötekiyle kurulan ilişkiyi yaşamın merkezine alan benlik yapısı ilişkisel benliği, yaşamında başkasını değil de kendini rehber edinen ve salt akıl ve iradesine doğrultusunda yaşantısını şekillendiren benlik yapısı da özerk/bireysel/ayrışmış benliği tasvir etmektedir. Kültürel anlamda bu benlik tipleri ele alındığında ABD gibi ülkelerde ayrışmış benlik tipini, Hindistan gibi ülkelerde ise ilişkisel benlik yapısını yoğunlukta görmek mümkündür (Kağıtçıbaşı, 2000, ss. 90-96). Tasavvuf anlayışındaki ilişkisel benlik yapısı ise, insan-insan ilişkisinden ziyade Rab ile kul arasındaki ilişkide ortaya çıkmaktadır.

Tasavvuf ekolünün içerisinde yer alan İbrahim Hakkı Erzurûmî, Dîvân adlı eserinde bizzat benlik kavramını kullanarak insanı anlamlandırmaya çalışır. İbrahim Hakkı Erzurûmî'nin tasavvufi görüşleri Osmanlı tasavvuf düşüncesine paralel seyretmektedir. Marifenâmesi'nde marifet, fena, beka, muhabbet ve aşk, velayet, keramet, tevekkül, tefvîz ve teslim, sabır, şükür, rıza, seyr ü sülûk, salık, mürşid, nefis ve nefis mertebeleri gibi hususlar üzerinde durmuştur. O, itikad ve ibadetin önemini belirtmiş, insanı küçük âlem olarak nitelendirmiş, ma'rifetullah'ı ma'rifetin en yüce derecesi olarak görmüş ve bu minvalde kendini bilmenin önemine dikkat çekmiştir. Ayrıca tabiat bilimleri ile ilgili hususlara eserlerinde genişçe yer verdiği görülmektedir (Çağrı, 1989, ss. 307-308) İbrahim Hakkı Erzurûmî'nin, Hakkî mahlasıyla yazdığı Dîvân'ında da dinî heyecan ve tecrübeye, tasavvufa, nasihata ve güzel ahlâka dair şiirler bulunmaktadır (Hakkı, 1997).

İslam âlimi olan Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın benlik kavramını nasıl tanımladığını anlamak ve açıklamak amacıyla Dîvân adlı eseri incelenecektir. Eserde şu sorulara yanıt aranmıştır: “Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Dîvân'ında yer alan beyitlerde benlik kavramı hangi kavramlar birlikte kullanılmıştır? Beyitlerde benlik kavramına eşlik eden kavramlar hangi anlamlarda kullanılmış ve benlikle nasıl ilişkilendirilmiştir? Benliği kategorileştirmek ve bir benlik modeli oluşturmak mümkün müdür? Dîvânı'ndan hareketle Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre benlik kavramı nasıl tanımlanabilir?” çerçevesinde ele alınacaktır. Eserde ilişkisel benlik yapısının ön plana çıkarıldığı bireysel benlik yapısının ise arka plana alındığı varsayılmaktadır. Bu araştırmanın kısmî olarak İslam düşüncesinde benliğin nasıl ele alındığını ve benliğin gelişiminde nelerin etkili olduğunu ortaya çıkarma yönüyle alan araştırmalarına destek sağlayacağı düşünülmektedir.

#### Hipotezler

H1- Tasavvuf düşüncesinden hareketle benlik oluşumu genel olarak ilâhî ve nefisî olanla ilişkilendirilir.

H2- Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Dîvânı'nda iki farklı benlik türü vardır.

H1 (a) Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Dîvânı'nda manevî benlik türü yer alır.

H1 (b) Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Dîvânı'nda nefisî benlik türü yer alır.

H3- Manevî benlik Allah, aşk, can, ruh, gönül, dost kavramlarıyla ilişkilendirilir.

H4- Nefsî benlik kibir, enaniyet, nefis ve beden kavramlarıyla ilişkilendirilir.

### **Yöntem**

Araştırma konularıyla ilgili yapılan nicel araştırmaların konuyu anlamlandırmada ve açıklamada sınırlı kalması ve bütüncül bir bakış açısı getirememesi araştırmacıları nitel araştırma yöntemlerini kullanmaya yöneltmektedir (Yıldırım vd. 2018). Bu araştırmada, Dîvân adlı eserin benlik kavramı açısından değerlendirilmesi amaçlandığından nitel araştırma desenlerinden doküman inceleme yöntemi kullanılmıştır. Doküman incelemeleri, araştırmaya konu olan olay veya olgularla ilgili bilgileri içeren yazılı materyallerin değerlendirilmesini kapsar (Yıldırım vd. 2018).

### **Verilerin Toplanması**

Araştırma verileri Dîvân adlı eserin taranmasıyla elde edilmiştir. Yapılan tarama esnasında benlik kavramının yer aldığı beyitler tespit edilmiş ve tarama sonrasında bu beyitlerde benlikle ilişkili olan kavramlar belirlenmiştir. Benlik kavramıyla ilişkili beyitler doküman haline dönüştürülerek analize hazır hâle getirilmiştir.

### **Verilerin Analizi**

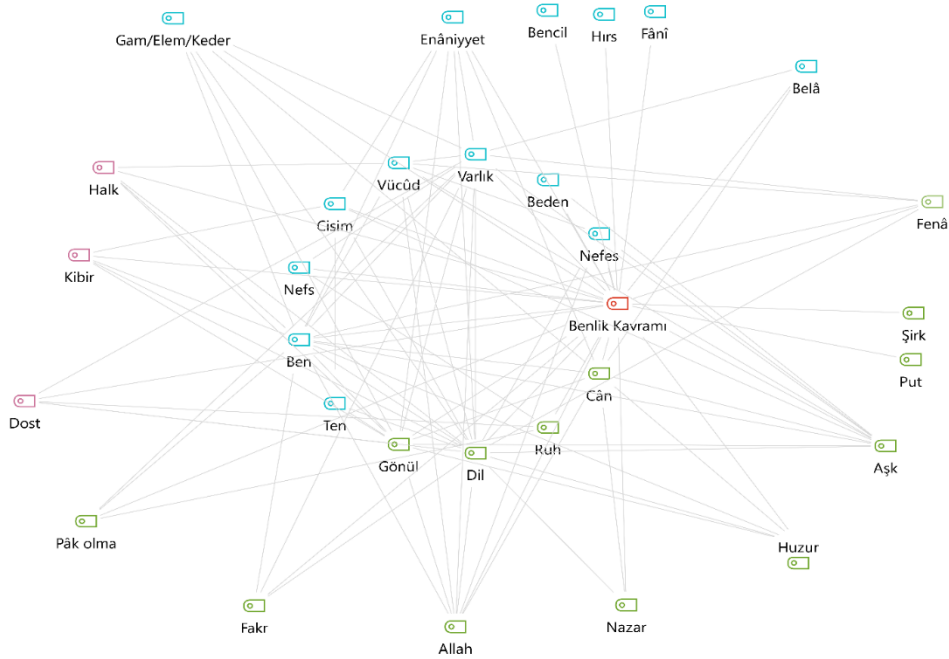
Dokümanların ortaya koyduğu bilgi, bulgu ve sonuçların içerik analiz yaklaşımı çerçevesinde ele alınması bilimsel açıdan daha uygundur (Yıldırım vd. 2018). İçerik analizinde asıl gaye toplanan verileri açıklayabilecek kavramları ve ilişkileri tespit edebilmektir (Selçuk vd. 2014, s. 433). Bu araştırmada Dîvân'da yer alan benlik ile ilgili kavramları ve bu kavramlar arasındaki ilişkiyi tespit etmek amaçlandığından dolayı bu araştırma içerik analiz yaklaşımına göre incelenmiştir. Veriler dört aşamadan geçerek analiz edildi. Birinci aşamada benlik kavramının geçtiği beyitler tespit edildi. İkinci aşamada benlik kavramının geçtiği beyitteki bazı kavramlar kod olarak tanımlandı. Üçüncü aşamada tüm kodlar bir araya getirilerek temalar oluşturuldu. Dördüncü aşamada temalar ve kodlar arasındaki ilişki incelendi. Araştırmanın geçerliliğini sağlamak amacıyla temaları oluşturan kodlar, yer aldıkları beyitlerle desteklendi. Araştırmanın tutarlılığını sağlamak amacıyla da tema içi ve temalar arası kod ilişkileri test edildi.

Dîvân adlı eserde benlik kavramıyla ilişkili 31 olgu ve 2 ana tema ve 3 alt tema tespit edilmiş olup oluşturulan bu tema ve kodlar MAXQDA 2022 Standart programında analize tabi tutulmuştur. Araştırmanın konusu gereği benlik olgusu; benlik kavramı ve benliğin türleri olmak üzere iki ana tema olarak benliğin türleri ise Nefsî benlik, Sosyal benlik ve Manevî benlik olmak üzere üç alt tema şeklinde oluşturulmuştur. Nefsî benlik teması 15, Sosyal benlik teması 4 ve Manevî benlik teması ise 12 koddan oluşmaktadır. Kod Matris'le kodların frekansları tespit edilmiştir. MaxMap kullanılarak ise kodlar arasındaki ilişki ve benlik modelinin oluşumu gerçekleştirilmiştir.

### **Bulgular**

#### **Benliğin Oluşumu**

Benlik oluşumunun nasıl gerçekleştiğini tespit edebilmek amacıyla merkez kodlar ile diğer kodlar arasındaki ilişki ele alındı. Benliğin temelini oluşturan ruh, can, gönül/dil kodları manevî boyutu; varlık, beden, nefis, nefes, vücûd, cisim, ben ve ten maddi boyutu temsil etmektedir. Bu kodlar benlik kavramıyla birlikte merkeze alınarak diğer kodlarla arasındaki ilişki incelendi. MAXQDA programında kodların yakınlıkları hesaplanarak kodların birlikte oluşturduğu model aşağıda Şekil 1'de yer almaktadır.



**Şekil 1: Benliğin Oluşum Modeli**

Şekil 1’de görüldüğü üzere aşk, Allah, enaniyet, gam, fenâ, pak olma, huzur, halk, ve dost kodlarının merkezdeki kodlarla daha fazla ilişki içinde olduğu görülmektedir. Aşk kodunun benlik kavramı, gönül/dil, ben, can, cisim, vücud, varlık, beden ve nefes kodlarıyla birlikte kullanılmıştır. Aşağıdaki şiir örneklerinde de görüleceği üzere kamışlıktan koparılıp çeşitli aşamalardan geçen ney, cisme benzetilir. Aynı neyin serüveni gibi insanda esas vatanından koparılmış ve dünyada gurbette kalmıştır. Aşk ise “Hubbu’l vatan”dır ve gönülde bulunur, ancak benlikten dolayı gönül bağlanmış, can ise hasta olmuştur. Safa ancak beni aşka vermekle mümkündür. Varlık ve benlik düşman, aşk ise dosttur:

“Mihnet-i gurbetdesin bu teng-nây-ı cismden

Çık fezâ-yı dilde aşkı bul odur hubbü’l-vatan” (Hakkı, 1997, s. 63)

“Dostumuzdur aşk-ı pâk ü yapma varlıktır adû

Pes bu benliktir belâımız düşmen ü agyârımız” (Hakkı, 1997, s. 291)

“Benliğimden ki gönül beste vü cân hasta idi

Ben beni aşka virüp bahr-ı safâya düşdüm” (Hakkı, 1997, s. 392)

Allah kodunun benlik kavramı, can, gönül, dil, ben, vücud, varlık ve nefes kodlarıyla birlikte kullanılmıştır. Mesela şiirlerde benlikten kurtuluş için Allah’a niyazda bulunulmakla beraber gönlün beyt-i ma’mûr olması, vücudun zulmetinin ortadan kalkması ve fenâyâ kavuşma arzu edilmektedir. Benlik, cehennemle ilişkilendirilmekte ve ben’den gelen her şeyin kötü olduğu vurgulanmaktadır. Benlikten uzak olmak, yok olmak Allah’ı bulmak anlamına gelmektedir:

“İlâhî kıl bu benlikden beni dûr

Ki olsun dil seninle Beyt-i Ma’mûr

Vücûdum zulmetin mahv eyle ey nûr

Fenâ kıl varlığımdan avd ü mehcûr

Beni benden halâs eyle ilâhî...

İlâhî benliğim siccîn-i cândır  
 Azâb u mihnetim anda her andır  
 Vücûdumdan necât emn ü emândır  
 Bana benden gelen cümle yamandır  
 Beni benden halâs eyle ilâhî” (Hakkı, 1997, s. 130)  
 “Her dem gelir cândan nidâ kim benliğinden ol cüdâ  
 Yoğ ol hemân kalsın Hudâ mihrinle pür-nûr ol mehâ” (Hakkı, 1997, s. 146)

Huzur kodunun benlik kavramı, gönül/dil, can ve ben kodlarıyla birlikte kullanılmıştır. Benlikle kibre kapılmak huzuru uzaklaştırdığı, gönlü korku ve fitneyle doldurduğu için Allah’a niyazda bulunmaktadır:

“İlâhî ben beni hor etmişimdir  
 Huzûr u ünsden dûr etmişimdir  
 Dilim pür-havf ü pür-şûr etmişimdir  
 Beni benlikle mağrûr etmişimdir  
 Beni benden halâs eyle ilâhî” (Hakkı, 1997, s. 130)

Halk kodunun benlik kavramı, gönül/dil, vücûd ve ben kodlarıyla birlikte kullanılmıştır. Hakkî’ye göre; kişi ben’iyle baş başa olduğunda kovulmuş (şeytan), Allah’la olduğunda ise yaratılmışların kıblesi (Âdem) gibidir. Hakk ve halk arasındadır, eğer insanlara meylederse bayağılaşır, gönül Hakk’a verilirse arzu edilen şeye erişilir:

“Seninle kible-i halkum benimle merdûdum  
 Seninle hurrem olur dil sana fedâ olurum” (Hakkı, 1997, s. 376)  
 “Hakkî Hakk ü halk arasına dâhilsin  
 Hor oldun eger halâyıka mâ’ilsin  
 Müflissin eger bu nâsdan sâ’ilsin  
 Verdinse o Rabb-i nâsa dil nâ’ilsin” (Hakkı, 1997, s. 519)

Enaniyet kodunun benlik kavramı, cisim, varlık, ben, gönül/dil ve can kodlarıyla birlikte kullanılmıştır. Hakkî’ye göre; enaniyet günahın delilini ortaya koymaktır. Enaniyet cisme bağlanmakla olur. Bu sebepten önce enaniyetten çıkmak sonra saraya teşbih edilen varlığı yıkıp benlikten kurtularak fânî olmak gerekmektedir:

“Günâh odur ki enâniyyet eyleriz isbât  
 O müdde’â heyhat  
 Senâ odur ki olur dil o yemle mevc misâl  
 Bulur hoş izmihlâl” (Hakkı, 1997, s. 134)  
 “O kim cismiyle bağlanmış enâniyyetle tolmuşdur  
 Ol ehl-i resm ü âdetdir ana söz kalmamış asla” (Hakkı, 1997, s. 166)  
 “Enâniyyetinden hemân çıkagör  
 Dahi varlığın kasrını yıkagör  
 O kim yapma benlikden âzâd olur  
 O kendüyi lâ-şey ü fânî bulur” (Hakkı, 1997, s. 98)

Gam/elem/keder kodunun benlik kavramı, ben, gönül/dil, can ve varlık kodlarıyla birlikte kullanılmıştır. Varlıkta benliğin ortaya çıkması keder, belâ, mihnet, gam, elem gibi duyguları beraberinde getirmektedir. Can benlikten dolayı belâ ve sıkıntılara düşmekte, benlik kibre sebebiyet verdiğinden bütün şirklerin başı, cehennem ateşi olarak telakki edilmektedir:

“Bul devlet-i fakr içre fenâ zevkini Hakkî

Kim varlık ile benlik eden pür-keder oldu” (Hakkî, 1997, s. 464)

“Belâ ve mihnete düşmüş bu cân bu benlikden

O kim yog oldu belâdan hemîşe buldu halâs” (Hakkî, 1997, s. 318)

“İlâhî gam-daşı hem benliğimdir

Elemler yoldaşı hem benliğimdir

Kamu şirk başı hem benliğimdir

Cehennem âteşi hem benliğimdir

Beni benden halâs eyle ilâhî” (Hakkî, 1997, s. 130)

Kibir kodunun benlik kavramı, gönül/dil, ben ve cisim kodlarıyla birlikte kullanılmıştır. Yukarıdaki örnekte de İblis’in özelliği olması sebebiyle dolaylı olarak öne çıkarılan kibir, benlikle birlikte ele alınmaktadır. Hakkî, öğütler verdiği Vasnâme şiirinde gönülden kibrin çıkarılması gerektiğini dile getirmekte, kuş-dâne metaforundan hareketle kuşa benzetilen gönlün, kibir ve riya taneleri için tuzağa düştüğünü hatırlatmaktadır:

“Ve altıncı hem kibrden tahliye

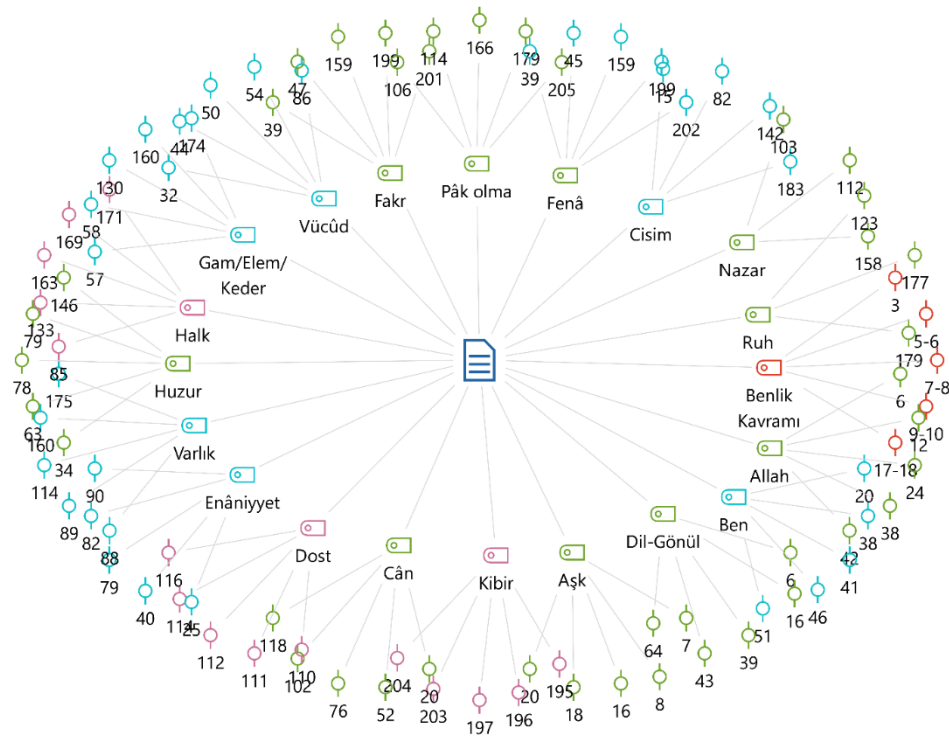
Dilin kıl nihân züll ile tahliye” (Hakkî, 1997, s. 94)

“Mukarreb-i der ü dergâh-ı Kibriyâ iken ol

Bu dâm-ı kibr ü riyâ içre mübtelâ düşmüş” (Hakkî, 1997, s. 317)

### **Benlik Modeli**

Benliğin bütünsel yapısını temsil edecek bir benlik modelinin tespiti için tüm kodlar arasındaki ilişki ele alındı. Analize tüm kodlar tabi tutulsa da analiz sonucunda birbirleriyle ilişkili olan ve birlikte sıklıkla kullanılan kodlar benlik modelini oluşturdu. Kodların birbirleriyle ilişki sıklığına bağlı olarak ortaya çıkan benlik modeli aşağıda Şekil 2’de yer almaktadır.



Şekil 2: Benlik Modeli

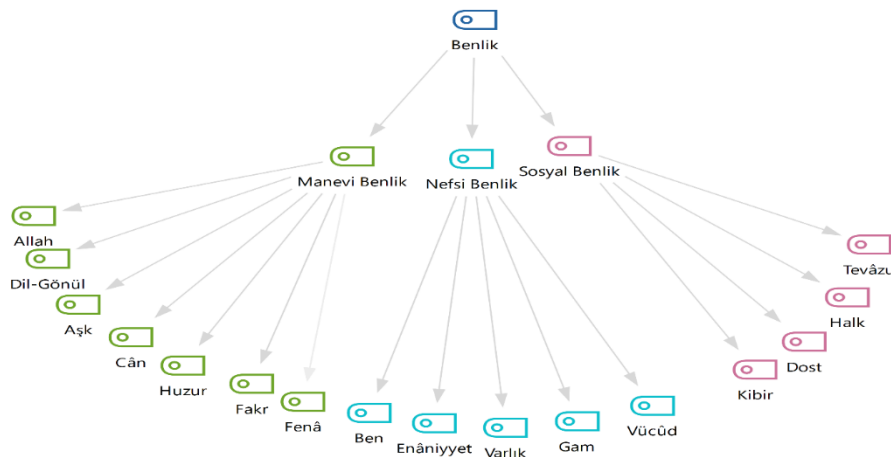
İnsan pak ruhtur (manevî benlik, can, öz) (Hakkı, 1997, s. 343). Allah ile dost olmak isteyen can (ruh, hayat) enaniyeti bırakmak suretiyle suret ve mânâsına, hüsn-i nazarla -düşünerek- bakmalı (Hakkı, 1997, s. 460), yani sahib-nazar olmalıdır (Hakkı, 1997, s. 285, 246). Şekilde benlik ve ben kavramlarının ortasında Allah ismi yer aldığı görülmekte, şiirlerde benlik bütün şîrkerin de sebebi addedilmektedir (Hakkı, 1997, s. 130). Ruh ve Allah arasında benlik bir perdedir. Öyle ki benliğin ruha galebe çalması yani ruhu öldürmesi bir cinayet olarak telakki edilir (Hakkı, 1997, s. 257). Benlik maddi varlıkla ilişkilidir dolayısıyla kim farkındalık sağlayamayıp cismiyle (varlık, vücûd) bağlanırsa enaniyetle dolacaktır (Hakkı, 1997, s. 166). Fakat varlıktan uzaklaşan -hicret eden-, benliğini ortadan kaldıran fenâyâ kavuşacak ve böylelikle pak olacaktır. Fenânın gerçekleşmesi ise fakr ile mümkündür, zira ikisi birlikte zikredilmiştir. Fakr ve fena zevkiyle gönlü sevinçli olanlar enaniyetten kurtulacaktır (Hakkı, 1997, s. 464, 257, 130). Vücûd yükselmeye engeldir. Vücûd (cism, varlık) terkedilmezse yüce bir kimse olunamaz (Hakkı, 1997, s. 99). Maddi varlıkla benlik eden keder dolu olacaktır (Hakkı, 1997, s. 464). Çünkü gam, keder, elem gibi duygular dünyaya matuftur. Dolayısıyla varlık (vücûd, cism) ortadan kalkarsa bu duygular yerini sevince bırakacak yani gönlü sevinçli kılan fakra kavuşulacaktır (Hakkı, 1997, s. 130, 392, 464, 318). Bütün halkın zararları, halktan gelen sıkıntılar varlıktan (vücûd, cism) olur. Maddi varlıktan benliği bırakarak kurtulan için halk (yaratılmış) aşına bulunur (Hakkı, 1997, s. 170, 190). Varlığın olduğu yerde enaniyet olduğu için huzur yoktur. Çünkü varlık düşmandır yani dostun zıttıdır (Hakkı, 1997, s. 291). Ancak Hakk'ın huzuru ile zindan dahi gül bahçesi olur (Hakkı, 1997, s. 159, 464). Tasavvufta huzur hâli, Hakk ile huzur ve halk ile huzur olmak üzere iki şekilde değerlendirilmiştir. Buna göre, Hakk ile huzur, Allah'tan başka her şeyden gaib olup Hakk ile hazır olmak şeklinde izah edilir. Böylelikle kişi, halktan gaib olduğu ölçüde Hakk'ın huzurunda bulunur ve bazı hakikatleri görme istidadına erişirilir (Sanır 2022, s. 64-65). Benin hakikatini anlamamak da huzurdan uzaklaştırır (Hakkı, 1997, s. 130). Buradan hareketle baştan beri vurgulanan farkındalık hâlinin devamlı olması gerektiği çıkarılabilir. Çünkü ancak sahib-nazar olanlar dosta sefer edebilir (Hakkı, 1997, s. 285). Benlik (enaniyet) kişiyi yakın dostundan uzaklaştırır (Hakkı, 1997, s. 282). Can enaniyeti bırakmalı ve hüsn-i nazar etmelidir (Hakkı, 1997, s. 460). Zira can

benlikten dolayı hastadır, benlik can için cehennemdir (Hakkı, 1997, s. 392, 130). Bu yüzden asla ben demeyip kibre kapılmayıp can aşka verilmelidir. Çünkü Âl-i İmrân suresi 92. ayetten iktibasla sevilen şeylerden harcamadıkça iyiliğe erişilemez vurgusu vardır. Aşk, hubbu'l vatandır (Hakkı, 1997, s. 64). Enaniyet (kibir) ancak muhabbetin nuruyla mahvolur. Aşkını kim yakarsa nur oradadır (Hakkı, 1997, s. 216, 340). Mutasavvıflar Nur suresi 35. ayetten mülhem göklerin ve yerin nuru olan Allah'ı onun nurunun yegâne tecelli ettiği yer olan gönül olarak telakki etmişlerdir. Dolayısıyla aşkın olduğu yer gönüldür, gönül beyt-i mamurdur, benlikle viran edilmemelidir (Hakkı, 1997, s. 130, 282). Dosta (Allah) ancak gönülle varılacağından ondan bir nefes dahi uzak olunmamalıdır (Hakkı, 1997, s. 285, 42). Gönül benlikle bağlanırsa dosta sefer edemez (Hakkı, 1997, s. 392). Eğer gönle kibir yahut riya bulaşırsa o gönül Allah'ın dergâhından, eşîğinin yakınındayken tuzağa düşmüş olur (kuş-dane metaforu) (Hakkı, 1997, s. 317). Kibri (ben) terk etmek, Necm suresi 9. ayetten (ev edna) iktibasla sevgiliye (Allah) yakınlaşmaktır. Araplarda iki dostun dostluklarının göstergesi olarak çadırlarını birbirlerine iki yay aralığı kadar kurmalarının âdet olduğu bilinmektedir. Çadırların birbirlerine iki yay aralığı kadar yakın kurulması en samimi dostluğun ifadesi olarak görülürdü. Necm suresi 9. ayette geçen “ev edna” ibaresinden hareketle Allah'ın, Hz. Muhammed'i (asm.) kendisine, bu iki dostun birbirine yaklaştığından daha çok yaklaştırdığının buyrulduğu söylenmektedir (Yılmaz, 1992, s. 52). Benlikte kalan cehl ile karanlıktadır çünkü gönül olmayan yer karanlıktır (Hakkı, 1997, s. 340). Sonuç olarak ben (insan) su ve toprağın esiri olduğundan ne kadar su misali buharlaşıp kendini yüceltirse yüceltsin yine toprağa (alçağa) meyledecektir (Hakkı, 1997, s. 54). “Ben”in şekilde saat yönünün tersine en sonda yer alması manidardır.

Benlik oluşumuna bakıldığında manevî benlik ve nefsi benlik kodlarının daha fazla olduğu görülmektedir. Bu durumdan ötürü “H1 Tasavvuf düşüncesinden hareketle benlik oluşumu genel olarak ilâhî ve nefsi olanla ilişkilendirilir” şeklinde ifade ettiğimiz birinci hipotezimiz doğrulanmaktadır.

### Benliğin Yapısı

Veri girişinde benlikle ilişkili kavramların anlamlarından hareketle benliğin yapısı üç kategoriye ayrıldı. Benlik türlerini temsil eden bu kategoriler manevî benlik, sosyal benlik ve nefsi benlik şeklinde kodlandı. Frekans değerine bakılmaksızın her kavram bir benlik türünün alt kodu olarak atandı. Kod ve alt kodlar arasındaki hiyerarşik ilişki MAXQDA programı aracılığıyla tespit edildi. Kod ve alt kodlar arasındaki hiyerarşik ilişki aşağıda Şekil 3'te gösterilmiştir.



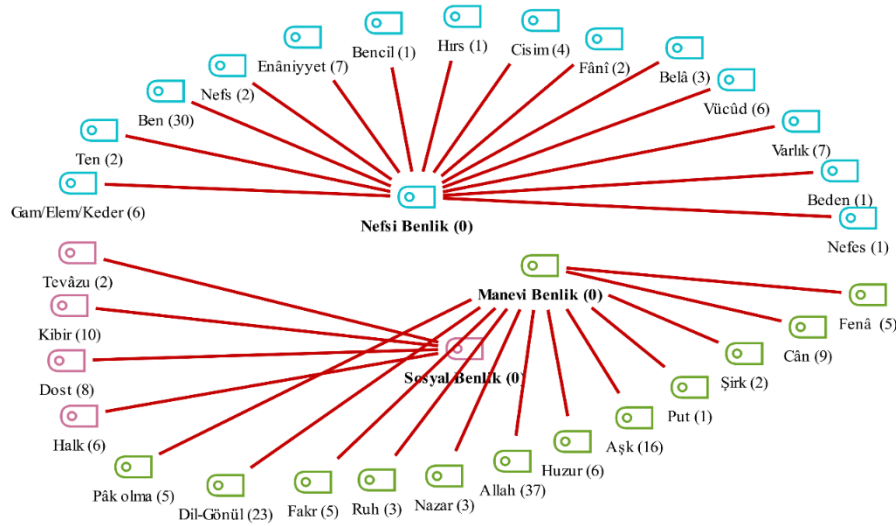
Şekil 3: Benliğin Hiyerarşik Kod/Alt Kod Modeli

Şekil 3'e göre manevî benliğin Allah, aşk, gönül/dil, cân ve huzur olmak 6 adet alt kodu, nefsi benliğin ben, enâniyet, varlık, gam/keder/elem, vücûd ve fenâ olmak üzere 6 alt kodu, sosyal benliğin kibir, dost, halk ve tevâzu olmak üzere 4 adet kodu bulunmaktadır. Tablo 1'de yer alan bazı alt kodların frekans değeri düşük olması nedeniyle benliğin hiyerarşik yapısı içerisine dâhil edilmediği görülmektedir.

Benliğin hiyerarşik yapısına bakıldığında benlik türleri manevî, sosyal ve nefsi olmak üzere üç yapıya ayrılmıştır. Bu durumdan ötürü "H2- Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Dîvân'nda iki farklı benlik türü vardır" hipotezimizin kısmî olarak doğrulandığı söylenebilir.

### Benlik Türleri Arasındaki İlişki

Benlik türleri arasındaki ilişkinin olup olmadığını tespit etmek amacıyla manevî, sosyal ve nefsi benlik kodları birlikte analize tabi tutuldu. MAXQDA programında üç kod arasında kod yakınlığı analizi kullanılarak benlik türleri arasındaki ilişki incelendi. Bunun yanında benlik kavramı koduyla birlikte kullanılan diğer kodların frekans analizi yapıldı. Benlik türleri arasındaki ilişki ve kodların frekansları aşağıda Şekil 4'te yer almaktadır.



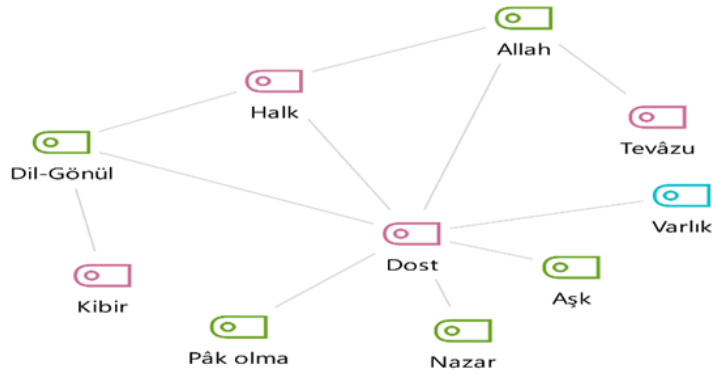
Şekil 4: Benlik Türlerinin Kod Yakınlığı

Şekil 4'e göre benlik kavramının haricinde sıklıkla kullanılan kodlar içerisinde 37 frekans değeriyle Allah, 30 frekans değeriyle ben, 16 frekans değeriyle aşk ve dil, 10 frekans değeriyle kibir olduğu görülmektedir. Manevî benlik temasının alt kodları arasında frekans değeri yüksek olan kodlar sırasıyla Allah, aşk, gönül/dil, cân'dır. Sosyal benlik temasının alt kodlarının kullanım sıklığı sırasıyla kibir, dost, halk ve tevâzudur. Nefsi benlik temasının alt kodlarının arasında frekans değeri yüksek kodlar sırasıyla ben, varlık, enâniyet, gam, vücuttur.

Temalar arasındaki kod yakınlığına bakıldığında manevî benlik ile sosyal benlik arasında yakınlık olduğu ancak nefsi benliğin diğer benliklere daha uzak olduğu görülmektedir. Benlik kodları arasında ilişki olup olmadığını tespit etmek amacıyla merkeze alınan benlik kodlarıyla diğer kodlar arasında çakışma durumları analiz edildi.

### Sosyal Benlik ile Manevî ve Nefsi Benlik Kodları Arasındaki İlişki

Sosyal benlik kodları ile manevî ve nefsi benlik kodları arasında çakışma olup olmadığını tespit etmek amacıyla MAXQDA programında kod çakışması analizine tabi tutulmuştur. Bunun için her sosyal benlik kodu merkeze alınarak diğer kodlarla çakışma durumuna bakılmıştır. Sosyal benliğin kodlarıyla diğer kodlar arasındaki ilişki aşağıda Şekil 5'te yer almaktadır.



**Şekil 5:** Sosyal Benlik ile Diğer Benliklerin Kod Çakışması

Şekil 5'e göre dost kodu ile nefsi benliğin kodu varlık arasında ve manevî benliğin kodları gönül/dil ve pak olma arasında; halk kodu ile manevî benliğin kodları gönül/dil ve Allah arasında; tevâzu kodu ile manevî benliğin kodu Allah arasında; kibir kodu ile manevî benliğin kodu dil/gönül arasında ilişki olduğu görülmektedir. Kibir ve tevâzu kodlarının sadece bir kodla ilişkili olduğu dost ve halk kodlarının ise birden fazla kodla ilişkili olduğu görülmektedir.

Şiirlerde Allah kastının haricinde dost kavramının, Allah'a götüren yolun özü olan aşkı ifade ettiği de görülmektedir. Hakiki dosta ulaştıran aşkı, hakiki anlamda idrak edebilmek yaratılanları tevhid ilkesi gereği bir görebilmek için varlığa düşman olan benlikten sıyrılmak gerekmektedir:

“Dostumuzdur aşk-ı pâk ü yapma varlıktır adû

Pes bu benliktir belâımız düşmen ü agyârımız” (Hakkı, 1997, s. 291)

Böylelikle dost, halk ve Allah arasında oluşan ilişki üçgenine göre dost, halk ile Hakk arasındaki ilişkide ortaya çıkmaktadır. Kişi gerçek lezzete erişebilmek için benlikten uzaklaşmalı, her ne kadar Hakk'ı idrak etmede halkla beraber olunması elzem olsa da halk gaflete meyledebildiği için onların içine karışmamak izzet olarak nitelendirilmekte ve Hakk'a yakın olmanın gözetilmesi gerektiği vurgulanmaktadır:

“Hakkî anı yâd kıl ki lezzet oldur

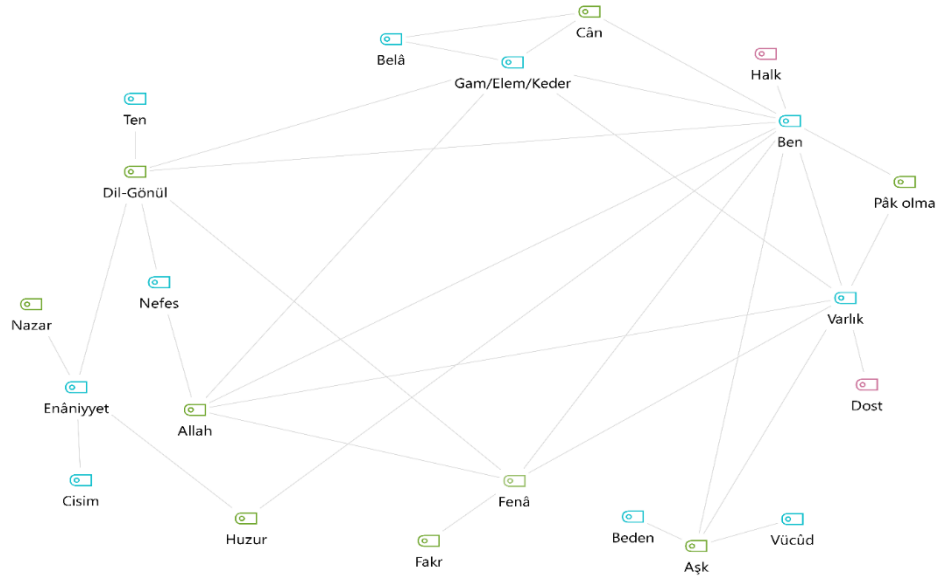
Benlikden ırag otur ki uzlet oldur

Meyl etme karışma halka izzet oldur

Tenhâda kitaba bak ki sohbet oldur” (Hakkı, 1997, s. 519)

### **Nefsî Benlik ile Manevî ve Sosyal Benlik Kodları Arasındaki İlişki**

Nefsî benlik kodları ile manevî ve sosyal benlik kodları arasında çakışma olup olmadığını tespit etmek amacıyla MAXQDA programında kod çakışması analizine tabi tutulmuştur. Bunun için her nefsi benlik kodu merkeze alınarak diğer kodlarla çakışma durumuna bakılmıştır. Nefsî benliğin kodlarıyla diğer kodlar arasındaki ilişki aşağıda Şekil 6'da yer almaktadır.



**Şekil 6:** Nefsî Benlik ile Diğer Benliklerin Kod Çakışması

Şekil 6'daki cisim ile enaniyet ve gönül ilişkisine göre cismine bağlanan enaniyetle dolar ve enaniyetin olduğu gönülde huzur olmaz. Enaniyet ile cisim, nazar, gönül ve Allah ilişkisine göre de cismini merkeze alan kişinin gönlü enaniyetle dolar. Kişi cismine bağlanmak yerine güzel bakışı (hüsnü nazarı) ilke edindiğinde ve gönülden Allah'la muhabbet kurduğunda enaniyet yok olur:

“O kim cismiyle bağlanmış enâniyyetle tolmuşdur

Ol ehl-i resm ü âdetdir ana söz kalmamış asla” (Hakkı, 1997, s. 166)

“Mahv olur nûr-ı mahabbetle enâniyyetler

Söyle Mansûr'a ki bu aşk neden kârındır” (Hakkı, 1997, s. 216)

Cümle yüzden sana yüz virmişim ey cân-ı peder

Sen enâniyyeti koy hüsn-i nazardan söyle” (Hakkı, 1997, s. 460)

Canın bela, gam ve ben arasında iki ayrı ilişki üçgeni oluşturduğu görülmektedir. Bu ilişki üçgenlerine göre can, ben olarak kaldığında yani nefesine yenik düştüğünde sıkıntı ve bela içinde kalır, ancak benden uzaklaştığında kurtuluşa erebilir:

“Belâ ve mihnete düşmüş bu cân bu benlikden

O kim yog oldu belâdan hemîşe buldu halâs” (Hakkı, 1997, s. 318)

Varlık ile fena ve Allah arasında ilişki üçgeninde varlık, aşama aşama benliğini yok ettiğinde yani fenâ oluştuğunda varlık Allah'la bir olmuş olur. Fenânın oluşması insanın kendini yetersiz görmesi ve bunun için her zaman Allah'a ihtiyaç duymasıyla yani fakr ile mümkündür:

“İlâhî benliğimden dâd u feryâd

Beni bu varlığımdan sen kıl âzâd

Olam fakr u fenâ zevkiyle dil-şâd

Enâniyyetde kaldım eyle imdâd

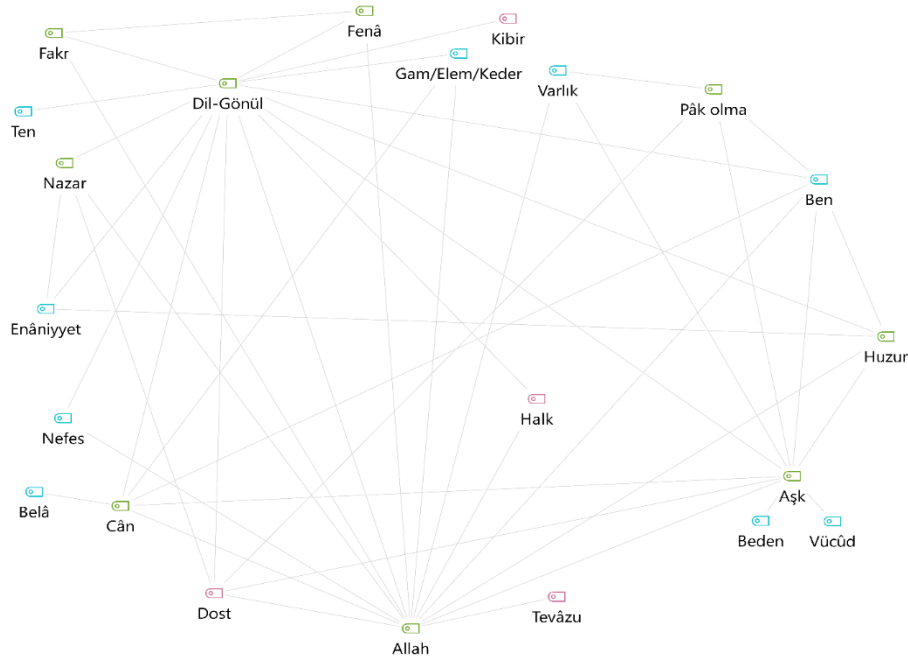
Beni benden halâs eyle ilâhî” (Hakkı, 1997, s. 130)

Benlik ele alındığında nefsî benliğin bir benlik türü olarak tema oluşturduğunda ben, gam/keder/elem, ten, nefes, enâniyet, hod-bin (bencil), hırs, cisim, fânî, belâ, vücûd, varlık, beden ve

nefes kavramlarıyla ilişkili olduğu görülmektedir. Bu durumdan dolayı “H4- Nefsî benlik kibir, enaniyet, nefes ve beden kavramlarıyla ilişkilendirilir” hipotezinin doğrulandığı söylenebilir.

### Manevî Benlik ile Nefsî ve Sosyal Benlik Kodları Arasındaki İlişki

Manevî benlik kodları ile nefsî ve sosyal benlik kodları arasında çakışma olup olmadığını tespit etmek amacıyla MAXQDA programında kod çakışması analizine tabi tutulmuştur. Bunun için her manevî benlik kodu merkeze alınarak diğer kodlarla çakışma durumuna bakılmıştır. Manevî benliğin kodlarıyla diğer kodlar arasındaki ilişki aşağıda Şekil 7’de yer almaktadır.



**Şekil 7:** Manevî Benlik ile Diğer Benliklerin Kod Çakışması

Şekil 7’ye göre manevî benlik kodu olan Allah’ın sosyal benlik kodları dost, halk ve tevâzuyla doğrudan, kibir ile dolaylı; nefsî benlik kodları ben, fenâ, nefes, gam/keder/elem, varlıkla doğrudan, belâ, ten, enaniyet, beden ve vücûdla dolaylı olarak ilişki içindedir. Allah’ın halk ve ben ile ilişkisine göre Allah’a ulaşma arzusu taşıyan ben, nazar aracılığıyla benliği yok ederek eksik bir varlık olduğunun idrakine varır. Bu farkındalık beni, dost kılarak Allah’a ulaştırır. Benin Hakk’a ulaşmasının başka yolu ise benliğini terk edip kendine yabancı olması ve tüm halkı (yaratılmışları) bilmesi, tanımasıyla olur:

“Bir dem bu aşk-ı Hakk ile hem-râh olup koy benliği

Sen kendine bîgâne ol bul cümle halkı âşinâ” (Hakkı, 1997, s. 170)

Manevî benlik kodu olan gönül/dil kodunun sosyal benlik kodları dost, halk ve kibirle doğrudan, tevâzu ile dolaylı; nefsî benlik kodları ben, ten, enaniyet, nefes, fenâ, gam/keder/elemle doğrudan, belâ, beden vücûd ve varlıkla dolaylı olarak ilişki içindedir. Gönül/dilde kibir yok olduğunda ben Allah’a ulaşır:

“Olmasa kibr ile riyâ sensin o beyt-i Kibriyâ

Genc-i nihân seninledir vasf edemem gönül seni” (Hakkı, 1997, s. 501)

“Pes andan nahvet ü kibri gönül mülkünden ihrâc et

Ki mescûd-ı melek çeşminde nahvetden yaman olmuş” (Hakkı, 1997, s. 45)

Allah’a ulaşan ben, fakrın bilincine vararak Allah’ı kendine dost edinir. Allah’ı dost edinen can, gönlünden kibri yok eden, gam/elem/kederden uzak olan ve aşkıyla pak olandır.

Manevî benlik kodu olan aşk’ın sosyal benlik kodu dostla doğrudan, kibir, halk ve tevâzuyla dolaylı; nefsi benlik kodları ben, beden, vücûd, varlıkla doğrudan, fenâ, nefes, gam/keder/elem, belâ, ten ve enaniyetle dolaylı olarak ilişki içindedir. Aşk’ın ben ile pak olma arasındaki ilişki üçgenine göre aşk, beden ve vücûtta var olduğunda o varlık pak olur ve o varlıkta ben kalmaz:

“Kesr edersen ger tılısm-ı ejdehâ-yı benliği

Tîz bulursun genc-i sırr-ı aşkı medfûn-ı beden” (Hakkı, 1997, s. 64)

“Tâ ki aşk olsun vücûdun sende benlik kalmasın

Çünkü benlik kalmaz oldun ayn-ı aşk u hûşyâr” (Hakkı, 1997, s. 62)

Benlik ele alındığında nefsi benliğin bir benlik türü olarak tema oluşturduğunda can, şirk, put, aşk, huzur, Allah, nazar, ruh, fakr, gönül/dil, pâk olma, fenâ kavramlarıyla ilişkili olduğu görülmektedir. Bu durumdan dolayı “H<sub>3</sub>- Manevî benlik Allah, aşk, can, ruh, gönül, dost kavramlarıyla ilişkilendirilir” hipotezinin doğrulandığı söylenebilir.

### Tartışma ve Sonuç

Psikolojik temelde benliği tanımlayanlardan biri olan Freud, ilk olarak topografik kişilik kuramı çerçevesinde bilinç, bilinç öncesi ve bilinçaltı kavramlarıyla benliği açıklamaya çalışmıştır. Ancak bilinçaltına bastırılmış duygu ve düşüncelerin benliği açıklamada yetersiz kaldığını fark ettiğinde benliği daha kapsamlı bir şekilde açıklayabilmek amacıyla yapısalcı kişilik kuramını geliştirmiştir. Yapısalcı kuram çerçevesinde benliği id (alt benlik), ego ve süper-ego (üst benlik) olarak üç yapıya ayırır. İd, arzu ve isteklerin gerçekleştirilmesi üzerine bireyi harekete geçiren içgüdüsel yöndür. Cinsellik ve yeme içme gibi ihtiyaçların karşılanmaya yönelik içgüdülerden oluşur. Süper-ego, benliğin toplumsal ve kültürel yönünü temsil eder. Diğerleriyle bir arada ve ilişki içinde olmayı amaçladığından beni değer üretmeye, ahlaki olanı tercih etmeye yöneltir. Ego, benliğin akılcı ve dengede olma yönünü ifade eder. Yani idin istekleri ile toplumun beklentileri arasında tercih yaparak id ile süper-ego arasında denge sağlar. (Freud, *The Ego and The Id*, 1989, s. 4-9). Tasavvuf anlayışının benlik algısı Freud’un yapısalcı benlik anlayışıyla benzerlik gösterdiği söylenebilir. İd, ego ve süperego benlik yapılarına karşılık tasavvuf anlayışının bir temsilcisi olan Erzurumlu İbrahim Hakkı, benliği nefsi, sosyal ve manevî olmak üzere üç yapıya ayırır. Freud’un id olarak tanımladığı benliğin ilkel yönü tasavvufta nefsi benlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Nefsi benlik, salt olarak bedenin ihtiyaç ve isteklerini karşılamakla yükümlüdür. Arzu ve isteklerinin peşinde koşan, dürtüsel hareket eden ve sadece kendi çıkarları doğrultusunda davranış sergileyen insanî yön (Merter, 2014), Freud’da *ide*, Erzurumlu İbrahim Hakkı da ise nefsi benliğe tekabül eder. Sosyal psikolojide ise sadece kendi istek ve ihtiyaçları doğrultusunda ahlâkî yaşam biçimine sahip bireylerde görülen bir benlik biçimi bireyselleşmiş benlik olarak tanımlanır (Kağıtçıbaşı, 2000). Bireyselleşmiş benlik biçiminde ahlâkî eylemler genellikle benmerkezci anlayış çerçevesinde ortaya çıkar. Bu açıklamalardan hareketle nefsi benliğin, id ve bireyselleşmiş benlik ile benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Freud’un ego ve süperego benlik yapıları Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın benlik kavramından farklılaşır. Ego, alt benlik ile üst benlik arasında denge görevi görürken süper-ego diğerleriyle ilişki içinde olmayı amaçlar. (Freud, *The Ego and The Id*, 1989). Bu sebepten ötürü ego ön plan çıkarken süper-ego arka planda kalır. Erzurumlu İbrahim Hakkı da ise manevi benlik ön planda, sosyal benlik ise arka plandadır. Manevi benlik, birey ile kutsal olanın ilişki kurduğu ölçüde var olur ve aynı zamanda nefsi benlik ile sosyal benliğin oluşumuna tesir eder. Bu yönüyle de Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın benlik tasavvuru Freud’un benlik tasavvurundan farklılık gösterir. Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın manevi benliği ilişki üzerine kurulu olması yönüyle ilişkisel benlik

ile benzerlik gösterir. İlişkisel benlik, bireyin aidiyet oluşturduğu gruplar içerisinde başkalarıyla kurduğu iletişim ve etkileşim sonrasında gelişen bir benlik yapısıdır (Öztürk, Gökoğlu ve Karagonlar, 2015, s. 52). İlişkisel benlik kişilerarası ilişkiye manevî benlik ise kutsal olanla kurulan ilişkiye dayanması yönüyle birbirlerinden farklılık gösterir.

Araştırma verilerinde nefsi benliğin, sosyal ve manevî benlikten uzak olduğu sosyal ve manevî benliklerin birbirlerine yakın olduğu görülmüştür. Bu durum ilişkisellik kavramıyla açıklanabilir. Nefsi benlik ötekiyle ilişkisini asgari düzeyde tutarak ayırmış bir benlik olarak karşımıza çıkar. Ötekilerden ayrılarak biz olmayı değil de ben olmayı tercih eder. Sosyal ve manevî benlikte ise biz olma olgusu ön plana çıkar. Bu iki benlikte kutsal varlık veya diğer varlıklarla iletişim halinde olmak tercih edilir. Çünkü diğeriyle kurulan yakın ilişki benliğin gelişimine etki eder (Öztürk, vd. 2015). Diğer bireylerle olduğu gibi Allah'la iletişim kuran bireyin duygu, düşünce ve davranışları şekillenir. Örneğin stres yaratan yaşam olayları karşısında diğerlerinden yardım alan veya dua aracılığıyla Allah'tan yardım isteyen birey yalnız olmadığının idrakına vararak güvende olduğunu hisseder (Ayten, vd. 2012; Eryücel, 2013; Turan, 2018; Esen Ateş, 2019; Sağlam Demirkan, 2020; Gashi, 2021). Bu durum sadece diğeriyle kurulan samimi bir ilişkisi içerisinde gerçekleşir. Samimiyet insanları birbirlerine yaklaştırdığı gibi insanı Allah'a da yaklaştıran bir duygudur ve bu duygu tevâzu ile birlikte ortaya çıkar (Demir, 2010, s. 136). Kibir ise insanları birbirinden ve Allah'tan uzaklaştıran bir duygudur (Nisa 4/173). Bu yoruma sosyal benlikte dost kodunun Allah ve dil/gönül kodlarıyla oluşturduğu üçgenin içinde halk kodunun yer alması ve aynı zamanda Allah'tan tevazuya, dil/gönülden kibre giden bir ilişkinin olmasından ulaşılabilir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı, sosyal benlik tasarımıyla alçakgönüllü ve kibir gibi iki önemli duyguya yer vermiştir. Kalplerinde kibir olan insanlar yalnızlaşır ve zamanla nefsi benliğe doğru yol alırlar. Allah'la ilişki içinde olan kişiler ise tevâzu sahibi olurlar. Çünkü bu kişiler dünya geliş sebeplerinin Allah olduğunun ve aynı zamanda belirli bir zaman ve mekâna ait olmaları nedeniyle sınırlı bir varlık olduklarının farkındadırlar. Sınırlı ve sonlu olmak varlığı değişime zorlar ve bu sebepten ötürü ben “var olma, ben olabilme” gayesiyle düşünce ve duygu yönünden her an değişim içerisindedir (Aktay, 2018, s. 457; Ghazani & Uysal, 2023, s. 5). Her an değişim içinde olan varlık değişmeyen ve mutlak olanı bulma gayesiyle arayış içersine girer ve bu arayış da bireyi mutlak ve değişime tabi olmayan Allah'a yöneltir. Allah'la iletişim kuran ve Allah'ı dost edinen bireylerde ortaya çıkan benlik biçimi ise manevî benliktir. Manevî benlik, bireyin Allah'ı dost edinmesi, O'nunla (Allah'la) iletişim hâlinde olması ve O'nun varlığını her an hissetmesiyle ortaya çıkar. Dost manevî benlik ile sosyal benlik arasında yakınlaşmayı sağlayan bir olgudur. Çünkü dostluk ilişki hâlinde olmayı gerekli kılar. Her iki benlikte de ilişkisellik yön ön plana çıkmaktadır. Bu ilişkisellik beşeri ve ilahi olana dönük olması yönüyle farklılık gösterir. Beşeri olan sadece dünyevi ihtiyaçları karşılamak üzere diğerleriyle ilişki içindedir. İlâhi olan ise Hak ve hakikate ulaşma gayesiyle Allah'la ve Allah'ı dost edinen kişilerle hemhal olmaktadır. Birey sınırlı ve sonlu olan beşeri kendine dost edinirse zamanla Hak'tan ve hakiketten uzaklaşarak nefsi benliğini, Allah'ı veya Allah'ı dost edinenlerle hemhal olursa da hakikate ulaşarak manevî benliğini inşa etmiş olur. Sosyal benliğin nefis ve manevî benlik arasında geçişgenlik sağlayan bir benlik türü olduğu da söylenebilir.

Sosyal benlikteki ilişki bir yönüyle somut temele dayanırken manevî benlikteki ilişki ise kalbe dayanmaktadır. Buradaki kalp, organ olarak kabul edilen kalpten farklı bir manaya sahiptir. Tasavvuftaki manasıyla kalp insanın Allah'la iletişim kurmasına olanak sağlayan duyguların ve aklın ötesinde bir şey olarak tanımlanır (Uludağ, 2001, s. 229-232). Manevî benliğin kodlarının diğer kodlarla ilişkisine bakıldığında en belirgin şekilde Allah, fakr ve fenâ üçgeninin merkezinde kalbin yer almasıdır. Bu da şu anlama gelmektedir: İnsan kalbinden kötü huylarını yok ettikçe Allah'a yaklaşır ve zamanla Allah'la bir olur. Allah'la bir olan kişide Allah aşkı var olmuş demektir. Allah aşkı bir bedende, vücûta ve kalpte varlığa gelir. Allah aşkıyla dolan ben de pak olur ve huzur dolar.

Bu çalışma 18. yy'da yaşamış ve bir Dîvân kaleme almış olan Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın şiirlerindeki benlik kavramının incelenmesi üzerine yapılmıştır. Çalışmanın sonucunda psikoloji biliminin terimi benlik kavramını bizzat açık bir şekilde eserinde kullandığı tespit edilmiştir. 19. yy'da kurulan psikoloji terimi benlik kavramını 18. yy'da şiirlerini ihtiva eden Dîvân adlı eserinde kullanmış ve bu eserinde var olan bir ben algısından ziyade olması tasarlanan bir ben algısının sınırlarını çizmiştir. Bu çalışmanın, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İslami düşünce çerçevesinde oluşturduğu ideal benlik tasavvurundan hareketle üç benlik türünü ortaya koyması ve Türk İslami düşüncesine ait bir benlik modelini sunması yönüyle bilimsel çalışmalara ışık tutması beklenilmektedir.

### Kaynakça

- Aktay, M. (2018). Spinoza'nın conatus, arzu, sevinç, keder ve özgür irade kavramları ile insan doğası üzerine bir inceleme. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 24, 448-466. <https://doi.org/10.12981/mahder.477474>.
- Ayten, A., vd. (2012). Dini başa çıkma, şükür, ve hayat memnuniyeti ilişkisi: Hastalar, hasta yakınları ve hastane çalışanları üzerine bir araştırma. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12(2), 45-79.
- Çağrıç, M. "İbrahim Hakkı Erzurumî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV Yayınları, 1989, 21, 305-311.
- Demir, M. (2010). *Kur'an'da tevazu kavramı*. [Doktora tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2023 Ağustos). *Kur'an-ı Kerim tefsiri*. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Nis%C3%A2-suresi/665/172-173-ayet-tefsiri>.
- Eryücel, S. (2013). *Yaşam olayları ve dini başa çıkma*. [Doktora tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi.
- Esen Ateş, N. (2019). Dua ve dinî başa çıkma: şehit aileleri, gaziler ve gazi aileleri örneği. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33, 35-64. <https://doi.org/10.35209/ksuifd.558288>.
- Freud, S. (1989). *The ego and the id*. (J. Strachey, Ed.). W.W Norton & Company.
- Gashi F. (2020). Koronavirüse yakalanmış kişilerde tedavi döneminde dini başa çıkmanın etkisi. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7(1), 511-535.
- Ghazani R. R., Uysal S. (2023). A journey in search of "I": The self in shabistarî's rose garden of mystery (Gulshan-i Râz). *Journal of İlahiyat Researches*, 59(1), 1-11. <https://doi.org/10.5152/ilted.2023.22270>.
- Gürçan, D. (2015). Benlik farklılıklarına Rogers'ın danışan odaklı terapisi ile yaklaşım: Vaka çalışması. *AYNA Klinik Psikoloji Dergisi* 2(1), 13-26. <https://doi.org/10.31682/ayna.470648>.
- İbrahim Hakkı Erzurumî. (1997). *Dîvân*, (Numan Külekçi-Turgut Karabey, haz.). Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- James, W. (1983). *The principles of psychology*. (Vol. I-II). Harvard University Press.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (2000). *Kültürel psikoloji: kültür bağlamında insan ve aile*. Evrim Yayıncılık.
- Merter, M. (2014). *Nefs psikolojisi*. Kaknüs Yayınları.

- Öztürk, E. G., Kılıçaslan Gökoğlu S. Karagonlar G. (2015). İlişkisel benlik ölçeğinin Türkçe geçerlemesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 16(2), 49-70. <https://doi.org/10.24889/ife.268164>.
- Roger, R. C. (1959). "A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships, as developed in the client-centered framework". *Psychology: A Study of a Science*. (S. Koch. Ed.; Vol. 3). McGraw-Hill, 184-256.
- Sağlam Demirkan, F. (2020). *Diyaliz hastalarında bağlanma, dini başa çıkma ve yaşam memnuniyeti üzerine bir araştırma*. [Doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi.
- Sanır, M. H. (2022). *Tasavvuf Anlayışında Gaybet ve Huzur*. İKSAD Yayınevi.
- Selçuk, Ziya vd. (2014). Eğitim ve bilim dergisinde yayınlanan araştırmaların eğilimleri: İçerik analizi. *Journal of Education and Science*, 39(173), 430-453.
- Turan, Y. (2018). Yalnızlıkla başa çıkma: yalnızlık, dini başa çıkma, dindarlık, hayat memnuniyeti ve sosyal medya kullanımı. 22(1), 395-434. <https://doi.org/10.18505/cuid.406750>.
- Uludağ, S. (2001). "Kalb". *Diyanet İşleri Başkanlığı Ansiklopedisi*. TDV Yayınları, 229-232.
- Yalçın, Şahabeddin. (2003). Descartes ve özne olarak benlik. *Felsefe Dünyası Dergisi* 38(2), 107-118.
- Yalçın, Ş. (2011). Ben neyim?. *Beytulhikme Dergisi* 1(2), 27-38.
- Yıldırım, A. & Şimsek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (11. Bs.). Seçkin Yayıncılık.
- Yılmaz, M. (1992). *Edebiyatımızda İslâmî Kaynaklı Sözler*. Enderun Kitabevi.

### **Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)**

1. Araştırmacıların katkı oranı beyanı / Contribution rate statement of researchers:
  1. Yazar/First author % 50
  2. Yazar/Second author % 50
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).